

subsidieerd door de overheid, zou elke persoon de gelegenheid moeten bieden tot een 'permanente educatie' ter bevordering van een volwaardige deelname aan de verdere democratisering en humanisering van de samenleving. Daarvan profiteerden vooral de nieuwe creativiteitscentra. De muziekscholen, veelal traditionalistischer ingesteld en ondergebracht binnen de sector Kunsten, konden op aanzienlijk minder gulle steun van overheidswege rekenen, ook al groeide de belangstelling voor cursussen enorm in deze periode. De laatste periode, van 1980 tot heden, is de kortste, maar ook de ingewikkeldste, door het grote aantal nota's, notities en beleidsplannen, die Vos de revue laat passeren om duidelijk te maken hoe overheid en kunsteducatie zich tot elkaar verhielden. Met de crises van de jaren zeventig en tachtig raakten de idealen van de maakbare samenleving achterhaald. Marktdenken en managementjargon beheersten voortaan de wereld van de kunstzinnige vorming. Wat overigens door Vos niet als alleen maar achteruitgang wordt gezien. Enige nieuwe zakelijkheid lijkt hem niet onverstandig.

In dit boek is Vos geslaagd in zijn poging, een echt overzichtswerk te schrijven, waarin aan muziek, tekenen, toneel, dans, handenarbeid en andere kunstvormen, zowel in binnen- als buitenschoolse context veel en gedetailleerd aandacht wordt geschonken. Het berust niet alleen op literatuurstudie, maar ook op uitvoerig archiefwerk, en om de vierde periode, die van de overheidsnota's, concreter te maken heeft hij ook vier *case-studies* toegevoegd van muziekscholen en creatieve centra. Naast de grote kennis van zaken die uit alles blijkt, beschikt Vos ook nog over een aangename, onbevooroordeelde schrijfstijl met een bijna onhoorbare, licht-ironische ondertoon.

Bernard Kruithof

J. Vis, G. Moldenhauer, ed., *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen* (Assen: Van Gorcum, 2000, xii + 452 blz., €26,80, ISBN 90 232 3630 0).

Het voorliggende boek, het resultaat van een project van de RU Groningen in samenwerking met de Carl von Ossietzky Universität van Oldenburg, is er een met ambitie. Zoals uit het tweevoudig 'Ten geleide' en de inleidende bijdrage (tevens deel I) van de redacteurs Jan Vis (RUG) en Gebhard Moldenhauer (Oldenburg) mag blijken, willen de auteurs een bijdrage leveren aan de verbetering van het begrip tussen Nederlanders en Duitsers. Onder verwijzing naar het ook in dit boek weer veel gehanteerde Clingendael-onderzoek uit 1993 waaruit een uiterst negatief beeld van Duitsers onder Nederlandse jongeren naar voren kwam, wordt gesteld dat de bilaterale relatie van Nederlandse zijde sterk bepaald wordt door vooroordelen en stereotypen, waarbij de bezettingsjaren 1940-1945 een dominante plaats innemen. Een en ander heeft geresulteerd in een bundel artikelen over (de relatie tussen) beide landen van auteurs uit diverse takken van wetenschap, zoals sociologen, historici, economen, letterkundigen, volkenkundigen en geografen.

De doelstelling van het boek lokt al meteen een aantal vragen uit. Aangezien er een Duitstalige pendant uitgebracht is voor de markt aan de andere zijde van de grens, G. Moldenhauer en J. Vis, ed., *Die Niederlande und Deutschland. Einander kennen und verstehen* (Münster etc., 2001), is het de vraag wat de in de verhoudingen tussen Nederland en Duitsland geïnteresseerde Nederlandse lezer precies aanmoet met het deel dat als ondertitel 'Duitsers Nederland verklaren' heeft meegekregen en dat bestaat uit een aantal bijdragen over enkele aspecten van de Nederlandse samenleving. Een tweetalig boek voor beide taalgebieden had wellicht meer voor de hand gelegen.

Het tweede deel van het boek wordt gecompleteerd met een vijftal korte inleidingen over de

Duitse samenleving — 'Nederlanders Duitsland verklaren'. De behandeling van één bepaalde deelstaat (Nedersaksen) hierbij wordt nergens helder verantwoord; gezien het veel grotere belang van Noordrijn-Westfalen voor Nederland had een keuze voor dit Land meer voor de hand gelegen. De meeste bijdragen in dit boekdeel zijn dermate kort, dat zij geen grote diepgang kunnen bereiken. Onvermijdelijk is er daarom eerder sprake van een voorlichtend en introducerend dan een verklarend effect. Helaas is het aantal passages van vergelijkende aard, die verklarend hadden kunnen zijn voor de bilaterale betrekkingen, spaarzaam.

Feitelijk wordt pas na ruim tweehonderd pagina's ter zake gekomen in het derde en vierde deel van het boek. Deel III werkt in negen artikelen op theoretische en empirische wijze de wederzijdse beeldvorming uit. De algemene indruk die uit dit deel naar voren komt, is toch die van twee landen die om uiteenlopende redenen voortdurend worstelen met hun eigen identiteit. Dat gevecht is overigens het sterkst in Duitsland, waar de periode 1933-1945 een sta-in-de-weg vormt voor de vorming van en omgang met een probleemloze nationale collectieve identiteit. Cultuurwetenschapper Peter Groenewold illustreert de wederzijdse beelden door middel van analyse van teksten, waardoor een indruk ontstaat van de gedachtewereld ter zake van de geletterde elite door de eeuwen heen. Prikkelend is de poging van de Duitse sociologe Anabella Weismann om de mentale verschillen tussen Nederland en Duitsers te verklaren vanuit het onderscheid tussen het calvinisme en het lutheranisme. Hier en daar neemt de auteur in haar bewijsvoering echter de toevlucht tot haar eigen empirie. Zo zag de redactie zich blijkbaar genoodzaakt haar bewering — ter adstructie van de matigheid van Nederlanders — dat Nederlanders minder zingen dan Duitsers in een noot te corrigeren. Zo nuanceert Weismann met haar bijdrage wellicht enkele stereotypen, maar laat daardoor tegelijk nieuwe ontstaan.

In het vierde deel van het boek werkt een vijftal auteurs de vraag uit naar de feitelijke relaties tussen beide landen. Met andere woorden: welk effect hadden de geschetste beelden over en weer op de bilaterale betrekkingen? De historicus Boterman beschrijft in zijn bijdrage de verhouding van het kleine en militair weerloze Nederland tegenover het zich in specifieke periodes (het einde van de negentiende eeuw en de jaren 1933-1945) expansionistisch manifesterende grote buurland Duitsland tijdens de laatste twee eeuwen. Zich bewust van haar zwakke positie heeft de Nederlandse regering zich steeds alle moeite getroost Duitsland zo weinig mogelijk te provoceren. Dat leek tot de Duitse inval in mei 1940 het best te lukken door middel van een neutraliteits- of zelfstandigheidspolitiek. Na 1945 behoorden beide landen tot dezelfde Europese en Atlantische bondgenootschappen, hetgeen niet verhinderde dat de bilaterale betrekkingen tot de jaren zestig moeizaam bleven. Vooral sinds de val van de Muur is naar de mening van Boterman de relatie afgezien van enkele incidentele 'rituele' anti-Duitse oprispingen uitstekend.

In een beschouwing van de economische banden tussen Nederland en de Bondsrepubliek bevestigt Kees van Paridon het aloude beeld van een sterk van de Duitse handelspartner afhankelijk Nederland, waarbij sinds de hereniging de prestatiecurve van de Nederlandse economie een sterkere progressie vertoont dan die van de Duitse. Blijkbaar vaart Nederland wel bij de sterke oriëntatie op Duitsland, want het is een van de voornaamste constante factoren in de vaderlandse economische geschiedenis. Ook hier blijft Nederland wel de kleine partner in de verhoudingen. Een en ander uit zich bijvoorbeeld in het monetaire beleid van beide landen: dat is zo goed als gelijklopend, met dien verstande dat de Nederlandsche Bank de Bundesbank volgt en niet andersom. Het artikel legt sterk de nadruk op de overeenkomsten, eerder dan de verschillen tussen Nederland en Duitsland. Ook in andere bijdragen wordt voortdurend gewezen op de (geest-)verwantschap tussen beide bevolkingen. Niet voor niets wordt Nederland met regelmaat aangeduid als de twaalfde — of, sinds 1990, zeventiende — deelstaat van de Duitse bondsrepubliek.

De uiteenzetting van Jacco Pekelder over de beeldvorming van het 'andere Duitsland', de DDR, betreft een heruitgave van een artikel uit 1996. Het mondt uit in de vaststelling, dat de Nederlanders na de erkenning van de DDR in 1973 steeds meer tot de conclusie kwamen dat achter het IJzeren Gordijn een Duitse bevolking bestond, waarop dezelfde vooroordelen en stereotypen van toepassing waren die al toegeschreven werden aan de inwoners van de West-Duitse bondsrepubliek.

In twee afsluitende bijdragen gaan Horst Lademacher en Monika Labusch in op de problematische gevolgen die het jaarlijkse herdenken door de Nederlandse bevolking van de gebeurtenissen tijdens de bezettingsperiode 1940-1945 op 4 en 5 mei hebben op de bilaterale relatie tussen Nederland en Duitsland. Beiden benadrukken dat (vooral) de dodenherdenking op 4 mei sterk de nadruk legt op identificatie van het buurland Duitsland met het nazibewind en vooral de ontwikkeling van de naoorlogse democratische staat wegdrukt. Deze ontwikkeling wordt nog eens versterkt door de eenzijdige aandacht die in het onderwijs gegeven wordt aan deze zwarte periode. Volgens Labusch is de uitkomst van het Clingendael-onderzoek van 1993 dan ook helemaal niet verwonderlijk.

De indruk ontstaat dat de afwerking van het boek toch een haastklus geworden is. Anders is bijvoorbeeld het aanzienlijke aantal taalfouten, met soms hilarische effecten (33: 'ontwateringsluizen'), moeilijk te verklaren. Ook feitelijke onjuistheden (48: de Troonrede van 1959 werd door de koningin niet voorgelezen namens een zuiver confessioneel kabinet — van de toenmalige ministersploeg onder leiding van J. E. de Quay maakten wel degelijk ook VVD-ministers deel uit) hadden wellicht voorkomen kunnen worden. Datzelfde geldt voor zaken als het gebruik van hetzelfde citaat (229 en 254) of dezelfde schematische weergave (186 en 215) op twee plaatsen in het boek. Daarbij had de toevoeging van een personen- en onderwerpenregister de vele waardevolle informatie gemakkelijker toegankelijk en het boek bruikbaar kunnen maken. Ook de opmaker heeft slechts een marginale bijdrage geleverd. Zo is verzuimd zaken als het gebruik van aanhalingstekens, de annotatie en het weergeven van citaten te uniformeren. Door het gebruik van notnummers in afwijkende corpusgrootte raakt de bladspiegel zelfs regelmatig verstoord.

Al met al is het lastig om — teruggrijpend op de ambitieuze doelstelling — tot een juichend eindoordeel te komen. Wie aan een boek de functie toekent de relatie tussen landen te verbeteren, legt de lat ook wel erg hoog. Wat vooral resteert, is een verzameling artikelen over Nederland, Duitsland en de betrekkingen tussen deze landen, waarvan er een aantal op afzonderlijke titel toch zeker de moeite waard is.

A. van Kessel

R. Klooster, *Groninger godgeleerdheid in Friesland 1830-1872* (Dissertatie Groningen 2001, FA-reeks nr. 913; Leeuwarden: Fryske Akademy, 2001, 420 blz., €24,95, ISBN 90 6171 913 5).

Niet de leer maar de Heer telt, luidt ietwat kort door de bocht geformuleerd de belijdenis van de Groninger richting die tussen 1830 en 1870 de Nederlandse Hervormde kerk veelszins domineerde. Zij was pastoraal gericht en evangelisch getoonzet en had in de Groninger hoogleraren P. Hofstede de Groot, J. F. van Oordt en L. G. Pareau een aantal vooraanstaande theologen en voormannen, goede leermeesters en netwerkers par *excellence*. De Groningers verzetten zich tegen de oud-liberale rationalistische theologie van de voorgaande generatie en wilden met *Waarheid in Liefde* daar een reveilbeweging tegenover stellen. Weldra moesten zij